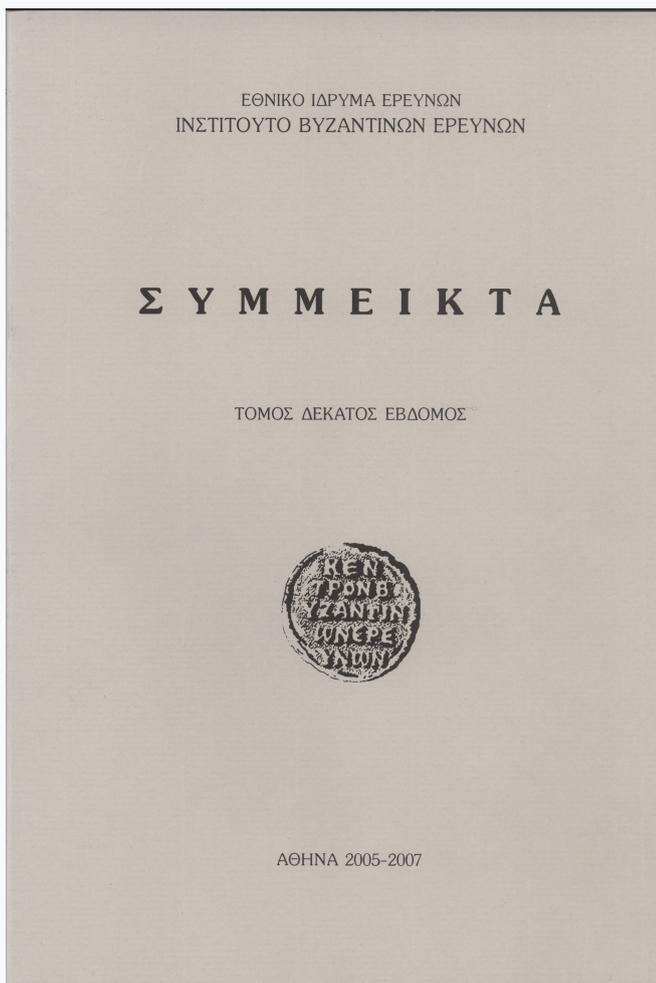

Byzantina Symmeikta

Vol 17 (2005)

SYMMEIKTA 17

Παλαιοχριστιανική σφραγίδα ευχαριστιακού άρτου από την Πάτρα

Αναστασία ΚΟΥΜΟΥΣΗ, Αφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ

doi: [10.12681/byzsym.916](https://doi.org/10.12681/byzsym.916)

Copyright © 2014, Αναστασία ΚΟΥΜΟΥΣΗ, Αφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΟΥΜΟΥΣΗ Α., & ΜΟΥΤΖΑΛΗ Α. (2008). Παλαιοχριστιανική σφραγίδα ευχαριστιακού άρτου από την Πάτρα. *Byzantina Symmeikta*, 17, 9–21. <https://doi.org/10.12681/byzsym.916>

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ – ΑΦΕΝΤΡΑ ΜΟΥΤΖΑΛΗ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΣΦΡΑΓΙΔΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟΥ ΑΡΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΤΡΑ*

α. Παρουσίαση του ευρήματος

Στη διάρκεια σωστικής ανασκαφής οικοπέδου στην οδό Γερμανού 170 και Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στην Πάτρα¹ κατά το 2000, βρέθηκε πλήινη σφραγίδα άρτου (εικ.1). Είναι κατασκευασμένη από ανοιχτόχρωμο καστανό πηλό, άβαφο, με λίγες αμμώδεις προσμίξεις. Έχει σχήμα κυκλικό², διάμετρο 8,1 εκ., πάκος στην περιφέρεια 1,7 εκ., βάρος 195 γρ. και στην πίσω πλευρά φέρει συμφυή θραυσμένη ορθογώνια λαβή (επιφάνεια 4 εκ x 2,5 εκ., μέγιστο ύψος 1,5 εκ.) με οπή ανάρτησης (εικ. 2). Η σφραγιστική επιφάνεια έχει κατασκευαστεί με μίτρα εμπέστη στον πηλό (βάθος χάρξης 3 χιλ.) ώστε το αποτύπωμά της να βγαίνει ανάγλυφο στο πρόσφορο (εικ.3). Το εικονογραφικό θέμα που διακοσμεί τη σφραγίδα, είναι σπάνιο: στο κέντρο εικονίζεται λατινικός σταυρός με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών, ενώ δύο αντωπά παγόνια πλαισιώνουν την κάθετη κεραία του. Τα παγόνια αποδίδονται σχηματοποιημένα με μόνα διακριτικά τα λοφία και την μακριά ουρά. Πάνω από τα πτηνά διακρίνονται τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω³ με φορά ανάστροφη, ώστε το σφράγισμα να παράγεται θετικό. Η κεντρική παράσταση περιβάλλεται από έντονα σχηματοποιημένο στέφανο, από όπου εκφύονται δύο συγκλίνοντα κυπαρίσσια.

---

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στις συναδέλφους Ευγενία Χαλκιά και Χαρίκλεια Κοιλιάκου για την παροχή στοιχείων από αδημοσίευτο υλικό. Τα σχέδια εκπόνησε ο αρχιτέκτονας της 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δ. Κυριακίδης. Την αρτοσφραγίδα συντήρησε η Κάτια Αντωνοπούλου, ενώ η φωτογράφιση έγινε από τον Α. Σκέντο.

1. Αναστασία ΚΟΥΜΟΥΣΗ, *ΑΔ* 55, 2000, Χρονικά (υπό δημοσίευση).

2. Κυκλικό ήταν το σύνηθες σχήμα των άρτων κατά τους χριστιανικούς χρόνους, βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, 'Όνόματα και είδη άρτων κατά τούς βυζαντινούς χρόνους, *ΕΕΒΣ* 5, 1928, 38.

3. Αναφέρονται στον Χριστό σύμφωνα με τη ρήση από την ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ α', 8 και κα', 6: 'Εγώ εἰμι τὸ Α καὶ τὸ Ω, ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος.

Το μεγάλο μέγεθος⁴ της σφραγίδας αποκλείει ευθύς τη χρήση της ως σφραγίδας αγγείων⁵, η διάμετρος των οποίων (πήλινων ή μεταλλικών) δεν ξεπερνά τα 6 εκ.⁶ Η εντελώς επίπεδη σφραγιστική της επιφάνεια ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για σφραγίδα άρτου⁷. Ειδικότερα θεωρούμε ότι η αρτοσφραγίδα της Πάτρας είχε λειτουργικό χαρακτήρα και χρησίμευε στην παρασκευή ευχαριστιακών άρτων⁸ και όχι άρτων ευλογίας⁹. Οι γραπτές πηγές δεν κάνουν σαφή διάκριση ανάμεσα στις δύο παραπάνω κατηγορίες¹⁰. Η εικονογραφία των άρτων ευλογίας (σταυρός εγγεγραμμένος σε κεντρικό μετάλλιο και συνοδευόμενος από σύμβολα ή γράμματα ή πιπνά) παρουσιάζει ομοιότητες με αυτήν των ευχαριστιακών άρτων, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι χρησιμοποιούσαν τις ίδιες σφραγίδες αδιακρίτως για όλα τα είδη λειτουργικών άρτων¹¹. Για τον λόγο αυτόν στη παρούσα μελέτη άρτοι ευχαριστιακοί και ευλογίας συνεξετάζονται. Το μόνο διακριτικό στοιχείο των σφραγίδων άρτων ευλογίας είναι η επιγραφή που πάντοτε τις συνοδεύει¹². Η απουσία επιγραφής από την αρτοσφραγίδα

4. Το συνθηθέτερο μέγεθος των κυκλικών αρτοσφραγίδων κυμαίνεται από 5-7 εκ. Επί συνόλου 67 αρτοσφραγίδων που ελήφθησαν υπόψη, ποσοστό 42,4% ανήκει στην παραπάνω κατηγορία, ενώ στο 10,6% συγκαταλέγεται η παρινή αρτοσφραγίδα.

5. Για τα σφραγίσματα αποθηκευτικών αγγείων όπως επίσης για την ύπαρξη στα παλαιοχριστιανικά οικοδομήματα ενσφράγιστων κεραμίδων και πλίνθων με διάκοσμο συναφή με αυτόν των σφραγίδων άρτου, βλ. Α. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, Νικοπόλεως άνασκαφαί, *AE* 1918, 41, εικ. 10· C. MANGO, *Byzantine Brick Stamps*, *AJA* 54, 1950, 19, σημ. 1, 2· G. GALAVARIS, *Bread and the Liturgy. The Symbolism of Early Christian and Byzantine Bread Stamps*, Madison-Milwaukee-London 1970, 17-19· Καλλιόπη ΘΕΟΧΑΡΙΑΔΟΥ, Μαρτυρίες των ενσφράγιστων πλίνθων για τα τείχη και τους πρώιμους ναούς της Θεσσαλονίκης, *ΙΣΤ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1996, 28-29. Διαφοροποίηση στη χρήση των σφραγίδων γίνεται και από τον Y. D. VARALIS, Un sceau paléochrétien de pain eucharistique de l'agora d'Argos, *BCH* 118, 1994, 333-334.

6. Για σφραγίσματα αγγείων 6ου αιώνα βλ. Ελένη ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Σταμάτα. Παλαιοχριστιανική βασιλική, *AD* 50, 1995, Χρονικά, 73, σκ. 3, πίν. 32α,β,δ. Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο οι σφραγίδες κεραμικών κυμαίνονται επίσης στις ίδιες διαστάσεις. Α. Η. S. MEGAW, A Byzantine Potter's Stamp?, *AAA* 2, 1968, 197-200, εικ. 1 και Δήμητρα ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη Λευκός Πύργος Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002* (Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Αθήνα - Θεσσαλονίκη - Μυστράς), Αθήνα 2002, 83, αρ. 38, 39, 40α και β (Σοφία ΔΟΥΚΑΤΑ-ΔΕΜΕΡΤΖΗ).

7. MEGAW, ό.π., 197.

8. Για το θέμα βλ. G. GALAVARIS, Brotstempel, *RbK* I, 1966 747-750· Ο ΙΔΙΟΣ, *Bread and the Liturgy*, 40-108· G. V[ΙΚΑΝ], «Stamps, Bread», *ODB*, τ. 3, 1942.

9. GALAVARIS, Brotstempel, 750-752· Ο ΙΔΙΟΣ, *Bread and the Liturgy*, 109-166.

10. GALAVARIS, *Bread and the Liturgy*, 109.

11. Ό.π., 124.

12. Ό.π., 118.

που μελετάμε είναι καθοριστική για τον χαρακτηρισμό της ως ευχαριστιακής, ενώ το εικονογραφικό της θέμα, όπως θα αναλυθεί περαιτέρω, ενέχει αδιαμφισβήτητα ευχαριστιακό συμβολισμό.

Η γνώση του τόπου από όπου προέρχονται οι αρτοσφραγίδες είναι πολύ σημαντική για τη μελέτη τους. Δυστυχώς σε αρκετές περιπτώσεις η προέλευσή τους αγνοείται ή ακόμη, σε περίπτωση ανασκαφής, δεν δηλώνεται σαφώς η ταυτότητα του χώρου όπου ευρέθησαν. Έτσι, σε ό,τι αφορά τον ελλαδικό χώρο, σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις γνωρίζουμε ότι οι αρτοσφραγίδες προήλθαν από χώρους κατοικίας¹³ ή από ναούς και τα προσκτίσματά τους¹⁴. Για την αρτοσφραγίδα της Πάτρας τα στοιχεία είναι σαφή. Τα ανασκαφικά δεδομένα (αρχιτεκτονικά λείψανα, νομίσματα, η αφθονία, η ποικιλία και το είδος της κεραμικής¹⁵) επιτρέπουν την ταύτιση του χώρου όπου βρέθηκε με τμήμα ενός εργαστηρίου κατασκευής και αποθήκευσης κεραμικών προϊόντων, η λειτουργία του οποίου αρχίζει τον 5ο αιώνα και διαρκεί τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 6ου/αρχές 7ου αιώνα. Το 2006 στη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στο όμορο προς δυσμάς οικόπεδο (οδός Γ. Ρούφου 143) αποκαλύφθηκε ένας ακόμα χώρος του εργαστηρίου, αποθηκευτικός ή εκθεσιακός, ο οποίος απέδωσε δεκάδες ακέραια αγγεία. Σε αυτή την περιοχή της πόλης, όπως προκύπτει από την ανασκαφική δραστηριότητα των τελευταίων χρόνων της 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, εντοπίζεται κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο βιοτεχνική δραστηριότητα και μάλιστα λειτουργούν κεραμικά εργαστήρια καθώς υπάρχει άφθονη πρώτη ύλη.

13. Αρτοσφραγίδες που βρέθηκαν στην Ανάβυσσο (Ευγενία Χαλκιά, *ΑΔ* 46, 1991, Χρονικά, 83, πίν. 50α), Παιανία (ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Σταμάτα, 85, πίν. 50β) και τη Θήβα (Χαρίκλεια Κοιλακού, *ΑΔ* 50, 1995, Χρονικά, 77, σκ. 7-8).

14. Αρτοσφραγίδες που ήρθαν στο φως κατά τις ανασκαφές: α) του σκευοφυλακείου της βασιλικής Α΄ Φθιωτίδων Θηβών (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αί Χριστιανικά Θήβαι τῆς Θεσσαλίας, *ΑΕ* 68, 1929, 105, εικ.141), β) παλαιοχριστιανικών βασιλικών στη Δήλο (Α. ORLANDOS, Délos chrétienne, *BCH* 60, 1936, 87-88, σμ. 1 και Γ. ΚΙΟΥΡΤΖΙΑΝ, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades de la fin du IIIe au VIIe siècle après J. C.*, Παρίσι 2000, 59 αρ. 12, πίν. V και στις Σπέτσες (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Έρευναί ἐν Σπέτσαις, *ΠΑΕ* 1937, 106, εικ. 13), γ) σε προσκτίσματα Παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη Μυγδαλέζα Αττικής (Ελένη ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΚΙΝΗ, Παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση «Μυγδαλέζα» Αττικής, *ΑΕ* 119, 1980, 91-92, πίν. 22γ) και του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Στ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Άνασκαφή βορείως τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *ΠΑΕ* 1959, 40, πίν. 39α). Σε πρόσφατη μελέτη ο Α. ΜΕΝΤΖΟΣ (Λίθινη «σφραγίδα» ευλογίας, *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 3, 1996, 18-21) θεωρεί ότι πρόκειται για μίτρα, δεχόμενος ότι η εικονογραφία της σχετίζεται με αυτή των φιαλιδίων ευλογιών και δ) στα ερείπια ναού στη θέση «Κρεμμύδια» Μεσσηνίας (Θ. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗΣ, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά κειμήλια τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1976, 23-29, πίν. Β').

15. Αγγεία καθημερινής χρήσης, μίτρες παλαιοχριστιανικών λύχνων, *tegulae mammatae*, υφαντικά βάρη, απορρίμματα αγγείων κ.λπ. Το εν λόγω εργαστήριο και η πλούσια κεραμική που βρέθηκε σε αυτό θα αποτελέσει θέμα ιδιαίτερης μελέτης.

Η αρτοσφραγίδα, η οποία βρέθηκε σε χώρο του εργαστηρίου που μπορεί να ταυτιστεί με αποθηκευτικό, κατασκευάστηκε σε αυτό το εργαστήριο. Αποτελεί δε τη μοναδική περίπτωση, όσον αφορά τουλάχιστον τον πελοποννησιακό χώρο, για την οποία τύπος προέλευσης και κατασκευής συμπίπτουν. Για τις υπόλοιπες σφραγίδες ευχαριστιακού άρτου που προέρχονται από την Πελοπόννησο (Ολυμπία¹⁶, Κόρινθος¹⁷, Νεμέα¹⁸, Γύθειο¹⁹ Μεσσηνία²⁰, Άργος²¹), οι γνώσεις μας είναι ατελείς. Ακόμη και αν γνωρίζουμε τον ακριβή χώρο ανεύρεσής τους, δεν είναι σίγουρο ότι πρόκειται για ντόπια αντικείμενα ή εισηγμένα.

β. Εικονογραφία της αρτοσφραγίδας

Η εξεταζόμενη αρτοσφραγίδα από εικονογραφική άποψη μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία που πρώτος μελέτησε ο Γ. Γαλάβαρης και ονόμασε «cross-in-a-medailon»²², όχι όμως στα απλά παραδείγματα του τύπου που χρονολογούνται στον 5ο/6ο αιώνα και των οποίων η σφραγιστική επιφάνεια διακοσμείται με σταυρό συνοδευόμενο από γεωμετρικά μοτίβα²³. Η αρτοσφραγίδα της Πάτρας εμφανίζει σύνθετη εικονογραφία, συνδυάζοντας γύρω από το κεντρικό μοτίβο του σταυρού φυτικά και ζωόμορφα θέματα φορτισμένα με ιδιαίτερο συμβολισμό. Όπως προαναφέρθηκε, στο κέντρο της αρτοσφραγίδας αποτυπώνεται σταυρός²⁴, το κατ' εξοχήν θριαμβικό σύμβολο της χριστιανικής πίστης. Ο λατινικός σταυρός με πεπλατυσμένα τα άκρα των

16. GALAVARIS, *Bread and the Liturgy*, 56, εικ. 26.

17. G. R. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, Princeton N.J. 1952, 332, αρ. 2860, εικ. 77, πίν. 135. Η αρτοσφραγίδα, η οποία με βάση την εικονογραφία της θεωρούμε ότι είναι ευχαριστιακή και που αναπιολόγητα έχει χρονολογηθεί στην μεσοβυζαντινή εποχή, πρόσφατα χρονολογήθηκε ορθά στην παλαιοχριστιανική περίοδο, βλ. VARALIS, Un sceau paléochrétien. N. ΓΚΙΟΛΕΣ, Παλαιοχριστιανική σφραγίδα ευχαριστιακού άρτου από την Αθήνα, *ΔΧΑΕ* 24, 2003, 362, σημ. 9.

18. ST. G. MILLER, Excavations at Nemea, 1979, *Hesperia* 49/2, 1980, 194, πίν. 43d. Για έγχρωμη απεικόνιση της σφραγίδας βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Νεμέα. Μουσείο και Αρχαιολογικός χώρος*, Αθήνα 2005, 72, εικ. 45.

19. Π. Ε. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τò Γύθειον. Αρχαιολογική και ιστορική άποψις από τής προϊστορικής εποχής μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, Αθήνα 1966, 193, εικ. 61.

20. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗΣ, ό.π.

21. VARALIS, Un sceau paléochrétien, 331-342, εικ. 1, 2.

22. GALAVARIS, *Bread and the Liturgy*, 59.

23. Βλ. σημ. 16, 18, 19, 20 και 21. Ακόμη GALAVARIS, *Bread and the Liturgy*, 47, εικ. 22. ΓΚΙΟΛΕΣ, Παλαιοχριστιανική σφραγίδα, 361-363, εικ. 1, 2. Sh. D. CAMPBELL (επιμ.), *The Malcove Collection. A Catalogue of the Objects in the University of Toronto*, Toronto-Buffalo-London 1985, 66, αρ. 79.

24. *Τὰ δὲ τῆς Θεότητος ἐν τῇ τοῦ ἄρτου σφραγίδι, ἥτις κυκλοειδὴς ἐστὶ, καὶ μέσον ταύτης ὁ σταυρός, ἢ αὐτὸς ὁ Σωτὴρ ἐξεικονιζόμενος.* ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας*, PG 155, 268.

κεραίων του είναι ο συνηθέστερος τύπος σταυρού στην παλαιοχριστιανική τέχνη από το τέλος του 4ου αιώνα και εξής²⁵. Έντονα σχηματοποιημένο στεφάνι περιβάλλει την κεντρική παράσταση και παραπέμπει στο αγαπητό από τον 4ο αιώνα θέμα του σταυρού που εγγράφεται σε φυλλοφόρο, συνήθως δάφνινο, στέφανο²⁶. Όμοια σχηματοποίηση και ξηρότητα χαρακτηρίζει τα στεφάνια που διακοσμούν έργα κεραμικής 6ου/7ου αιώνα²⁷.

Τον σταυρό στη σφραγίδα που μελετάμε πλαισιώνουν δύο κυπαρίσσια, δέντρα που τα θεωρούσαν ήδη από την αρχαιότητα σύμβολα πένθους και αιωνιότητας²⁸. Η χριστιανική τέχνη διατηρώντας την παραπάνω σημειωτική²⁹ συγκαταλέγει επιπλέον το κυπαρίσσι στα δέντρα που εικονίζονται στις συμβολικές παραστάσεις του Παραδείσου³⁰. Η συσχέτιση του κυπαρισσιού με την αιωνιότητα, δικαιολογεί την παρουσία του σε σφραγίδα ευχαριστιακού άρτου καθώς ο πιστός δια του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας επιτυγχάνει την ένωση με τον Χριστό και κατ' επέκταση τη σωτηρία της ψυχής του, την άφεση αμαρτιών και την κληρονομιά της αιώνιας ζωής³¹. Οι παραστάσεις κυπαρισσιών είναι μοτίβο που εμφανίζεται στις αρτοσφραγίδες³² γύρω στον 6ο αιώνα.

Τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω, σύμβολα της θείας φύσης του Χριστού, πλαισιώνουν τη μορφή ή τα σύμβολά Του (χρίσμα, χριστόγραμμα) ήδη από τον 4ο και

25. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, τ. 2, 1970, 570, αρ. 6. E. DINKLER - Erika DINKLER-VON SCHUBERT, «Kreuz I», *RbK* 5, 1995, σπλ. 25-26, εικ. 2, αρ. 6.

26. Στ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Η έξω των τοιχών παλαιοχριστιανική βασιλική των Φιλιππών, *AE* 134, 1995, 153, εικ. 40-43. R. PILLINGER - V. ΡΟΡΟΒΑ - B. ZIMMERMANN, *Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens*, Βιέννη 1999, 69, 71, εικ. 142, 146.

27. α) Λύχνιοι: J. PERLZWEIG, *The Athenian Agora VII. Lamps of the Roman Period*, Princeton N.J. 1961, 182, 198, αρ. 2543, 2544, 2939, πίν. 40, 47, β) Ευλογίες: J. W. HAYES, *Roman Pottery in the Royal Ontario Museum*, Catalogue, Toronto 1976, 52, αρ. 266-268, πίν. 31-32.

28. *The Oxford Classical Dictionary*, Οξφόρδη 1966, 922-923.

29. Ήδη τον 4ο αιώνα., κυπαρίσσια απεικονίζονται στην ταφική ζωγραφική: βλ. ενδεικτικά Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, *ΑΔ* 33, 1978, Χρονικά, 279, σκ. 9, πίν. 135γ,δ.

30. Βλ. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, τ. 4, 1972, 591-594. G. FERGUSON, *Signs and Symbols in Christian Art*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1975, 30. G. LADNER, *Handbuch der frühchristlichen Symbolik*, Wiesbaden 1996, 138.

31. Η Θεία Ευχαριστία αποβαίνει *φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτον τοῦ μὴ ἀποθανεῖν, ἀλλὰ ζῆν ἐν Χριστῷ διὰ παντός*: ΙΓΝΑΤΙΟΣ, *Πρὸς Ἐφεσίους*, 20, 2. *PG* 5, 661.

32. Πρόκειται για τέσσερις σφραγίδες άρτου ευλογίας προερχόμενες από Κύπρο, Μικρά Ασία και Χερσόνα (δύο), βλ. GALAVARIS, *Bread and the Liturgy*, 143-145, εικ. 78, 79. I. S. CHICHUROV, *Byzantine Cherson*, Μόσχα 1991, 32, αρ. 17. Στη σφραγίδα της Κύπρου το δέντρο δεν χαρακτηρίζεται από τον μελετητή. Η μορφή του όμως πιστεύουμε πως επιτρέπει την ταύτισή του με κυπαρίσσι.

5ο αιώνα στην ταφική ζωγραφική³³, τα ψηφιδωτά³⁴, τις επιγραφές³⁵, τα έργα γλυπτικής³⁶, κεραμικής³⁷ μικροτεχνίας³⁸, ενώ από τον 6ο αιώνα συνοδεύουν σχεδόν αποκλειστικά τον σταυρό³⁹ σε ταφικές τοιχογραφίες⁴⁰, ψηφιδωτά⁴¹ και γλυπτά⁴². Τα Α και Ω απαντούν σε επτά σφραγίδες άρτου, ευχαριστιακού ή ευλογίας, οι οποίες χρονολογούνται από τον 5ο έως τον 7ο αιώνα και βρίσκονται στο Μουσείο της Μητρόπολης Μεσσηνίας⁴³, στο σκευοφυλάκιο της Μονής Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων⁴⁴, στο Μουσείο Μπενάκη⁴⁵, στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών⁴⁶, στη Χερσώνα⁴⁷,

33. A. GRABAR, *Christian Iconography. A Study of its Origins*, Princeton N.J. 1968, εικ. 81, 289 (κατάκομβη Κομοδίλης, τοιχογραφία)· D. PALLAS, *Investigations sur les monuments chrétiens de Grèce avant Constantin*, CA 24, 1975, 9, εικ. 14 (Κόρινθος, Βόρειο νεκροταφείο, τοιχογραφία).

34. E. BORSOOK - F. GIOFFREDI SUPERBI - G. PAGLIAURO (επιμ.), *Medieval Mosaics, Light, Colors, Materials* [The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies 17], Μιλάνο 2000, πίν. 18 (Νεάπολη, Βαπτιστήριο S. Giovanni in Fonte).

35. Catherine ASDRACHA, *Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace Orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-VIIe s.)*, AD 49-50, 1994-1995, Μελέται, 300-301, αρ. 126, πίν. 78c (Γάβιον, τμήμα επιστολίου)· Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, *Επιγραφές από το παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Κισάμου*, AD 53, 1998, Μελέται, 314.

36. α) Σαρκοφάγοι: G. KOCH, *Frühchristliche Sarkophage*, Μόναχο 2000, 388, εικ. 99, 103, β) Αρχιτεκτονικά γλυπτά: Μαρία ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, 61, αρ. 71 (υπέρθυρο), γ) Ευλόγηλπητα: GRABAR, *Christian Iconography*, εικ. 195 (Ρώμη, θύρα της S. Sabina).

37. α) Λύχνιοι: Christiane LYON-CAEN - Viviane HOFF (επιμ.), *Musée du Louvre. Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes*, Παρίσι 1986, 118-119, αρ. 138 (Viviane HOFF), β) Σφραγίδες κεραμικών: L. WAMSER - G. ZÄHLHAAS (επιμ.), *Rom und Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*, Μόναχο 1998, 125, αρ. 131 (M. MACKENSEN).

38. T. BUDDENSIEG, *Le coffret en ivoire de Pola, Saint-Pierre et le Latran*, CA 10, 1959, εικ. 47.

39. Συνήθως στα κάτω διάχωρα των κεραιών.

40. Βλ. Ευτέρπη ΜΑΡΚΗ, Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα. Οργάνωση, τυπολογία, ταφική ζωγραφική, Μαρτύρια, Κοιμητριακές βασιλικές, ΔΧΑΕ 23, 2002, 167, εικ. 9, σημ. 26.

41. Βλ. E. DINKLER, *Das Apsis-Mosaik von S. Apollinare in Classe*, Köln-Opladen 1964, έγχρωμη φωτογραφία στην προμετωπίδα.

42. Κ. ΜΑΝΑΦΗΣ (εκδ.), *Σινά. Οι θησαυροί της Ι. Μ. Αγίας Αικατερίνης*, Αθήνα 1990, εικ. 20 (δίωκο κιονόκρανο).

43. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗΣ, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά κειμήλια της Ίερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας* (βλ. σημ. 14).

44. Αδημοσίευτη.

45. ΓΑΛΑΒΑΡΙΣ, *Bread and the Liturgy*, 120, 123, εικ. 66. Η μοναδική περίπτωση που τα χριστογράμματα Α και Ω διατάσσονται διαγώνια στις κεραιές του σταυρού (πβ. και σημ. 39).

46. Ό.π., 120, 123, εικ. 67.

47. Ό.π., 145.

στη Συλλογή Malkove⁴⁸ και στο Μουσείο Brindisi⁴⁹. Με τα προαναφερθέντα χρονολογικά πλαίσια συμφωνεί και η μορφή των γραμμάτων⁵⁰, χωρίς το γεγονός να συνιστά ασφαλές χρονολογικό κριτήριο, δεδομένου ότι οι παραπάνω τύποι απαντούν από τον 4ο έως τον 7ο αιώνα. Παρ' όλα αυτά τα πλησιέστερα από παλαιογραφική άποψη παράλληλα των γραμμάτων Α και Ω βρίσκονται σε επιγραφές⁵¹ και πολυτελή αντικείμενα⁵² ασφαλώς χρονολογημένα τον 6ο αιώνα.

Τελευταίο θα εξεταστεί το εικονογραφικό θέμα των αντωπών παγονιών, καθοριστικό για τη μελέτη της αρτοσφραγίδας. Το παγόني, σύμβολο αιωνιότητας, ανανέωσης και αθανασίας⁵³ με καταβολές στην ελληνορωμαϊκή τέχνη, εμφανίζεται από τον 4ο αιώνα στην ταφική ζωγραφική ανάμεσα σε άλλα πιπνά σε αλληγορικές απεικονίσεις του παραδείσου⁵⁴ ή κατά ζεύγη εκατέρωθεν ενός κεντρικού μοτίβου που παίζει ρόλο άξονα (κάνθαρος⁵⁵, ή χριστόγραμμα⁵⁶). Τον 5ο και κυρίως τον 6ο αιώνα το θέμα γνωρίζει μεγάλη εξάπλωση. Αντωπά⁵⁷ παγόνια διατάσσονται πλέον συμμετρικά εκατέρωθεν του σταυρού⁵⁸ σε μικρογραφίες⁵⁹ στην ταφική ζωγραφική⁶⁰, σε

48. CAMPBELL, *The Malcove Collection* (βλ. σημ. 23).

49. GALAVARIS, *Bread and the Liturgy*, 75, εικ. 39. Η σφραγίδα είναι σταυρόσχημη.

50. Στο Α η οριζόντια κεραία είναι γωνιώδης. Το Ω είναι στρογγυλεμένο στη βάση με χαμηλότερη τη μεσαία κεραία, ενώ οι ακριανές καμπυλώνονται ελαφρά προς τα μέσα.

51. Βλ. ενδεικτικά ASDRACHA, *Inscriptions chrétiennes*, 281-283, αρ. 112, πίν. 75b και 304-305, αρ. 129. Ε. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ - ΚΑΤΙΑ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, *Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα Μουσεία Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1979, 39-40, αρ. 6.

52. Marlia MUNDELL-MANGO, *Silver from Early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures*, Βαλτιμόρη 1986, 159-164, αρ. 34, εικ. 34.2 και 165-170, αρ. 35, εικ. 35.2.

53. Για τον ταφικό και παραδεισιακό συμβολισμό του παγονιού βλ. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, τ. 3, 1971, 409-411. Α. WEYL CARR, «ταῶς», *ODB*, τ. 3, 1611-1612. LANDNER, *Handbuch* (βλ. σημ. 30), 138.

54. PALLAS, *Investigations sur les monuments chrétiens* (βλ. σημ. 33), 14, εικ. 23. ΜΑΡΚΗ, Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα, 166-167, εικ. 6.

55. PILLINGER - ΡΟΡΟΒΑ - ZIMMERMANN, *Corpus der Wandmalereien Bulgariens*, 25, εικ. 36.

56. ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ (επιμ.), *Θεσσαλονίκη, Ιστορία και τέχνη. Έκθεση Λευκού Πύργου* (Κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 1986, 61, αρ. III 18.

57. Μολονότι θεωρείται ότι έλκει την καταγωγή από την Ανατολή, το θέμα των αντωπών ζώων και πιπνών εκατέρωθεν κεντρικού μοτίβου υπήρξε αγαπητό ήδη από την πρώιμη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο σε όλο τον μεσογειακό κόσμο, βλ. E. KITZINGER, *The Horse and the Lion Tapestry*, *DOP* 3, 1964, 25.

58. Ο κάνθαρος και το χριστόγραμμα εμφανίζονται σποραδικά αυτή την εποχή.

59. K. WEITZMANN (εκδ.), *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third of Seventh Century*, Νέα Υόρκη 1979, 494, αρ. 444α (H. L. KESSLER).

60. PILLINGER - ΡΟΡΟΒΑ - ZIMMERMANN, *Corpus der Wandmalereien Bulgariens*, 60-61, εικ. 116, 118, 119.

έργα γλυπτικής⁶¹ και μικροτεχνίας⁶². Η αναφερθείσα εξάπλωση του θέματος κατά τον 6ο αιώνα θα πρέπει ίσως να συσχετιστεί με την απότομη εισβολή ζωόμορφου διακόσμου που παρατηρείται αυτή την εποχή στην τέχνη⁶³.

Το παγόνη ως σύμβολο του παραδείσου και της αιώνιας ζωής συνδέεται άμεσα με το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, γεγονός που επιβεβαιώνεται τόσο από την παρουσία του στον χώρο του ιερού βήματος βασιλικών του 6ου αιώνα⁶⁴, όσο και από σύγχρονες παραστάσεις σε αρχιτεκτονικά γλυπτά με παγόνια που πλαισιώνουν ποτήριο μετάληψης⁶⁵. Συνεπώς, λόγω του ευχαριστιακού του συμβολισμού το παγόνη είναι φυσικό να βρίσκει θέση στον διάκοσμο σφραγίδων ευχαριστιακού άρτου, όπως αυτή που παρουσιάζουμε, η οποία είναι το μοναδικό ανασκαφικό εύρημα παρόμοιου τύπου προερχόμενο από την πόλη των Πατρών. Πρέπει ακόμη να επισημανθεί ότι είναι η μοναδική –τουλάχιστον από τις δημοσιευμένες αρτοσφραγίδες– που φέρει παράσταση παγονιών. Πτηνά όμως, δύο ή τέσσερα, αν και διαφορετικού είδους (στρουθία ή περιστέρια), ανάμεσα στα σκέλη σταυρού απαντούν σε περιορισμένο αριθμό αρτοσφραγίδων που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου/αρχές 7ου αιώνα⁶⁶ (σφραγίδες ευλογίας Μουσείου Μπενάκη⁶⁷, Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών⁶⁸, Παλμύρας⁶⁹,

61. A. EFFENBERGER – H. G. SEVERIN, *Das Museum für spätantike und byzantinische Kunst. Staatliche Museen zu Berlin*, Mainz 1992, 109-111, αρ. 33· ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, 77-78, αρ. 104, 105.

62. D. BUCKTON (επιμ.), *Byzantium. Treasures of Byzantine Art*, Λονδίνο 1994, 97, αρ. 103 (CHR. ENTWISTLE).

63. J.-P. SODINI – K. ΚΟΛΟΚΟΣΑΣ, *Aliki II: La basilique double*, Παρίσι 1984, 83-84.

64. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου, *ΑΔ* 12, 1929, 26, πίν. I, εικ. 1 και 67, πίν. III, εικ. 73· Βλ. ακόμη και σ.σ. 35, 67, όπου ευχαριστιακός συμβολισμός της παράστασης τονίζεται από τον ανασκαφέα.

65. Ο ΙΔΙΟΣ, 'Ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Τριών 'Εκκλησιών Πάρου, *ΠΑΕ* 1960, 249, πίν. 185β, 186α.

66. Στην ίδια περίοδο χρονολογείται επίσης σφραγίδα ευλογίας (Μόναχο, Συλλογή C.S.), το κεντρικό μετάλλιο της οποίας καταλαμβάνει ένα μόνο κατά κρόταφο πτηνό, βλ. L. WASMER (εκδ.), *Die Welt von Byzanz. Europas Östliches Erbe*, Μόναχο 2004, 342-343, αρ. 730 (CHR. SCHMIDT).

67. GALAVARIS, *Bread and the Liturgy*, 121, εικ. 68. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή*, 195-196, αρ. 218.

68. GALAVARIS, *Bread and the Liturgy*, 121, εικ. 69.

69. K. MICHALOWSKI, *Palmyre. Fouilles polonaises 1962*, Βαρσοβία 1964, 168, εικ. 214· Ε. ΑΝΔΡΕΑΔΗ (επιμ.), *Συρία. Βυζαντινά χρόνια* Μέγαρο Μουσικής Αθηνών ('Εκθεση) Αθήνα 2001, 163, 254, αρ. 18 (Kh. ASSAAD).

Μουσείου Σπετσών⁷⁰, Μουσείου Αίγινας⁷¹ και σφραγίδες ευχαριστιακές Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Πανεπιστημίου Κολωνίας⁷², Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών⁷³, Μονής Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων⁷⁴, Φθιωτίδων Θηβών⁷⁵ και Θήβας⁷⁶).

Από την έως τώρα μελέτη ανακύπτει το ερώτημα πότε και κυρίως πού το κοινό κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο σε άλλες μορφές τέχνης εικονογραφικό μοτίβο των αντωπών πιπνών εκατέρωθεν σταυρού εμφανίστηκε στον διάκοσμο των αρτοσφραγίδων. Ως προς τον χρόνο, κανένα από τα έως τώρα γνωστά παραδείγματα δεν φαίνεται να χρονολογείται πριν από τον 6ο αιώνα. Όσον αφορά στον τόπο, η προέλευση των προαναφερθέντων αρτοσφραγίδων και η σχεδόν ισόποση ανά περιοχή κατανομή τους (πέντε προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο⁷⁷, τέσσερεις από την Αίγυπτο και Συρία⁷⁸ και τρεις είναι άγνωστης προέλευσης⁷⁹) μας οδηγούν στον ευρύτερο χώρο της ανατολικής Μεσογείου. Ειδικότερα η παρουσία των παγονιών στην αρτοσφραγίδα της Πάτρας είναι καθοριστική για την έρευνα και μας απομακρύνει από τον ελλαδικό χώρο. Διότι αν λάβουμε υπόψη α) την ύπαρξη αρτοσφραγίδας προερχόμενης από την Αίγυπτο στην οποία εικονίζεται παγόνη να ραμφίζει σταυρό⁸⁰, β) την ανεύρεση στην ίδια περιοχή σφραγίδων κοινού άρτου σε σχήμα παγονιού, για τις οποίες έχει υποστηριχθεί⁸¹ ότι χρησιμοποιούνταν και για το σφράγισμα ευχαριστιακού άρτου και τέλος γ) το γεγονός ότι ορεικάλκινοι λύχνοι σε σχήμα παγονιού ήταν του συρμού στην Αίγυπτο κατά τον 6ο και τον 7ο αιώνα⁸², τότε ίσως δεν είναι παρακινδυνευμένο

70. Αδημοσίευτη. Δωρεά Αδ. Κύρου. Η πληροφορία οφείλεται στη συνάδελφο Χαρίκλεια Κοιλιάκου. Η πανομοιότυπη εικονογραφία της με τις προηγούμενες σφραγίδες μας επιτρέπει τον χαρακτηρισμό της ως ευλογία.

71. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή*, ό.π. 196, αρ. 220 (F. FELTEN).

72. F. TEICHNER, Die Antiken der Sammlung Max Freiherr von Oppenheim im Archäologischen Institut der Universität zu Köln, *Kölner Jahrbuch* 30, 1997, 129, αρ. 164, εικ. 203, 205.

73. Αδημοσίευτη. (T297/BM 32). Η πληροφορία οφείλεται στη συνάδελφο Ευγενία Χαλκιά. Όμοια εικονογραφία με την προηγούμενη.

74. Δύο σφραγίδες αδημοσίευτες. Πρόκειται για σφραγίδες ευχαριστιακού άρτου.

75. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Άνασκαφή Νέας Άγκιάλου, *ΠΑΕ* 1955, 139. Δεν δημοσιεύεται φωτογραφία, βάσει όμως της περιγραφής, πιθανότερη θεωρούμε την ευχαριστιακή της χρήση.

76. Χαρίκλεια ΚΟΙΛΙΑΚΟΥ, *ΑΔ* 50, 1995, Χρονικά, 77, σκ. 8.

77. Σπετσών, Αίγινας, Φθιωτίδων Θηβών, Θήβας, Πάτρας.

78. Βλ. σημ. 66, 67, 68, 71.

79. Βλ. σημ. 72, 73.

80. J. E. QUIBELL, *Excavations at Saqqara*, Κάιρο 1908-1911, IV, πίν. XLVII, 1.

81. GALAVARIS, *Bread and the Liturgy*, 35-36, 37-38.

82. M. C. ROSS, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the D.O. Collection I. Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting*, Washington 1962, 39-40, αρ. 41, πίν. XXVIII.

να υποθέσουμε ότι στην Αίγυπτο για πρώτη φορά πτηνά και δη παγόνια διακόσμησαν αρτοσφραγίδες λειτουργικού χαρακτήρα.

Επιπροσθέτως υπάρχει ένα στοιχείο που ενισχύει την παραπάνω υπόθεση και μάλιστα υποδεικνύει τον πιθανό τρόπο με τον οποίο διαδόθηκε ο εικονογραφικός τύπος στον ελλαδικό χώρο: το πλησιέστερο εικονογραφικά και συμβολικά παράλληλο της σφραγίδας που μελετάμε βρίσκεται σε ένα άλλο αντικείμενο μικροτεχνίας, ένα πήλινο φιαλίδιο ευλογίας προερχόμενο από την ανατολική Μεσόγειο και χρονολογούμενο στα τέλη του βου/αρχές του 7ου αιώνα⁸³. Στη μιά όψη αυτής της ευλογίας εικονίζεται εγγεγραμμένος σε κύκλο σταυρός με αντωπά πτηνά στα κάτω διάχωρα των κεραιών του, ενώ την άλλη όψη καταλαμβάνει παράσταση συμβολικού περιεχομένου: ένα παγόφι στραμμένο δεξιά.

Είναι γνωστό ότι οι ευλογίες (φιαλίδια ή δίσκοι) που κατασκευάζονταν μαζικά στα μεγάλα προσκυνήματα της πρωτοβυζαντινής εποχής⁸⁴ (Παλαιστίνη-Συρία-Αίγυπτος) ήταν πολύτιμα αντικείμενα για τους προσκυνητές, όχι μόνο ευθύμια που έφεραν πίσω στην πατρίδα, αλλά φυλακτά που πρόσφεραν στον κάτοχο προστασία, υγεία και δύναμη πνευματική⁸⁵. Αυτός ήταν ο κύριος λόγος που διατηρήθηκαν μέσα στους αιώνες. Οι παραστάσεις που τις διακοσμούσαν είχαν σημαντική επίδραση στην εξέλιξη της χριστιανικής εικονογραφίας⁸⁶. Τίποτε δεν αποκλείει λοιπόν, δεδομένης και της ευρύτατης διασποράς των ευλογιών σε όλο τον χριστιανικό κόσμο από τα μέσα του βου έως τις αρχές του 7ου αιώνα, ο πατρινός κεραμέας που κατασκεύασε την αρτοσφραγίδα να αντέγραψε τη σύνθεση μιας ευλογίας⁸⁷ που είχε φέρει μαζί του στην Πάτρα προσκυνητής από την Ανατολή. Η προσαρμογή της παράστασης στο εξ ίσου κυκλικό περίγραμμα της σφραγίδας ήταν εύκολη. Άλλωστε οι ευλογίες και οι αρτοσφραγίδες ήσαν αντικείμενα συναφή ως προς το σχήμα, τις διαστάσεις και τον τρόπο διακόσμησης. Και άλλες αρτοσφραγίδες παρουσιάζουν ενδιαφέρουσες αναλογίες με

83. WAMSER - ZAHNHAAS (επιμ.), *Rom und Byzanz* (βλ. σημ. 37), 104-105, αρ. 104 (J. WITT).

84. J. IRMSCHER, Βυζαντινά προσκυνήματα, στο Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), *Ἡ ἐπικοινωνία στό Βυζάντιο, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου [ΚΒΕ/ΕΙΕ]*, Αθήνα 1993, 347-350.

85. A. GRABAR, *Ampoules de Terre Sainte*, Παρίσι 1958, 64-67· G. VIKAN, *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington 1982, 17, 24· Ο ΙΔΙΟΣ, *Art, Medicine and Magic in Early Byzantium*, *DOP* 38, 1984, 68-73, 81-83.

86. Γ. ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ, Προσκυνήματα και «παλαιστινιακή» εικονογραφία. Ανασκόπηση της έρευνας, *ΔΧΑΕ* 23, 2002, 62, 65.

87. Ας σημειωθεί ότι αντωπά πτηνά (παγόνια-γλάροι-περιστέρια) διακοσμούν συχνά ευλογίες βου/7ου αιώνα· βλ. ενδεικτικά J. W. HAYES, ό.π. (βλ. σημ. 27) 64, αρ. 354 και *Byzantium at Princeton. Byzantine Art and Archaeology at Princeton University* (επιμ. S. CURCI - A. St. CLAIR), Princeton 1986, 119-120, αρ. 146 (A. St. CLAIR).

μεταλλικές ή πλίβινες ευλογίες, θέμα που αξίζει να μελετηθεί περαιτέρω. Ενδεικτικά αναφέρουμε το μοτίβο του σταυρού κάτω από τόξο που συγκρατούν κιονίσκοι, το οποίο κοσμεί τρεις αρτοσφραγίδες⁸⁸ και όμοιο απαντά σε ευλογίες της Μονζα⁸⁹. Ή ακόμη η παράσταση σφραγίδας από τη Θεσσαλονίκη⁹⁰ με την προτομή του Χριστού στην κορυφή σταυρού πλαισιωμένου από αγίους, παραπέμπει ευθέως στις παλαιστινιακές ευλογίες με παράσταση Σταύρωσης⁹¹.

γ. Χρονολόγηση αρτοσφραγίδας. Συμπεράσματα

Η χρονολόγηση της αρτοσφραγίδας της Πάτρας στηρίζεται κατά βάση σε εικονογραφικά κριτήρια διότι το αντικείμενο δεν προσφέρεται για ιδιαίτερες τεχνολογικές παρατηρήσεις. Πρόκειται για ένα απλό αντικείμενο καθημερινής χρήσης. Τα επί μέρους εικονογραφικά της στοιχεία εμφανίζονται στον διάκοσμο των αρτοσφραγίδων κατά κύριο λόγο τον 6ο αιώνα. Ο σύνθετος εικονογραφικός της τύπος με την πολυπλοκότητα των συμβολισμών την διαφοροποιεί από τα πρώιμα παραδείγματα του είδους (5ος/6ος αιώνας) και δηλώνει εξέλιξη και οψιμότερη χρονολόγηση. Παράλληλα, οι πλησιέστερες θεματολογικά με αυτήν αρτοσφραγίδες ανάγονται γύρω στο 600. Σε ό,τι αφορά την τεχνολογία, οι παραμορφωμένες αναλογίες (ευθύγραμμος λαιμός, επιμήκυνση ποδιών) και η συνοπτική απόδοση των παγονιών χωρίς δήλωση ανατομικών λεπτομερειών⁹², η έντονη σχηματοποίηση του στεφανιού που τα φύλλα του καταλήγουν να δηλώνονται σαν απλές γραμμές και, τέλος, η χωρίς πλαστικότητα απόδοση του σταυρού με τις σχεδόν κάθετες πλευρές, μας οδηγούν στον προχωρημένο 6ο αιώνα και εξής⁹³. Ύστερα από τα παραπάνω θεωρούμε ότι η σφραγίδα ευχαριστιακού άρτου της Πάτρας μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα τέλη του 6ου αιώνα με αρχές του 7ου αιώνα. Με την προτεινόμενη χρονολογία συμφωνούν και τα ανασκαφικά

88. Βλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Ανασκαφή Νέας 'Αγκιάλου (βλ. σημ. 73): GALAVARIS, *Bread and the Liturgy*, 119, εικ. 64 ΧΑΛΚΙΑ, *ΑΔ* 46 (βλ. σημ.13).

89. GRABAR, *Ampoules de Terre Sainte*, 29, πίν. XXIII, XXV.

90. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, 'Ανασκαφή βορείως της βασιλικής του 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, (βλ. σημ.14).

91. GRABAR, *ό.π.*, 22-23, πίν. XI, XII.

92. Ας σημειωθεί ότι σε κεραμικά έργα 5ου/6ου αιώνα το πτέρωμα των παγονιών αποδίδεται λεπτομερώς· βλ. Ευαγγελία ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ, Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια στο Βυζαντινό Μουσείο, *ΔΧΑΕ* 11, 1982-1983, 119, 121, εικ. 16, 21· E. DAUTERMANN MAGUIRE - H. P. MAGUIRE - M. J. DUNCAN-FLOWERS, *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, Urbana-Chicago 1989, 74, αρ. 20.

93. Αντίστοιχη τεχνολογία χαρακτηρίζει έργα γλυπτικής της ίδιας εποχής. SODINI - KOLOROTSAS, *Aliki II: La basilique double* (βλ. σημ. 63) 84, 86, πίν. 32c, 36a, 40d, όπου και άλλα παραδείγματα από τον ελληνικό χώρο.

δεδομένα του χώρου όπου βρέθηκε (εργαστήριο κεραμικής σε χρήση τουλάχιστον έως το τέλος του 6ου αιώνα, άφθονη κεραμική 6ου/7ου αιώνα).

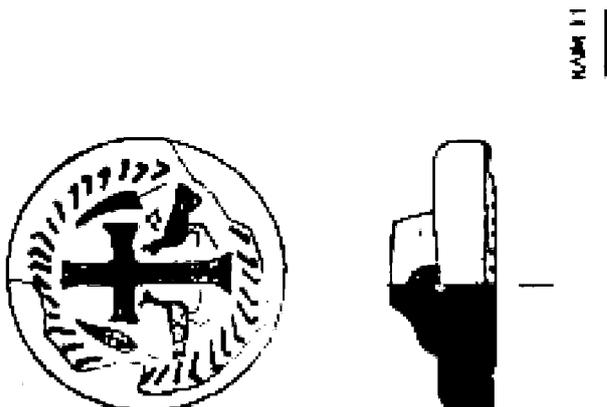
Η αρτοσφραγίδα που παρουσιάστηκε θεωρείται σημαντικό εύρημα στα πλαίσια της μελέτης αυτού του είδους των αντικειμένων. Αποτελεί ίσως τη μοναδική περίπτωση κατά την οποία ο χώρος ανεύρεσης μιας σφραγίδας ταυτίζεται ασφαλώς με τον τόπο κατασκευής της. Και ενώ η πελοποννησιακή της προέλευση θεωρείται βεβαία, η σπάνια εικονογραφία της φαίνεται ότι απηχεί ανατολικά πρότυπα, καταδεικνύοντας ταυτόχρονα τον ρόλο που διεδραμάτισαν στην εξάπλωση συγκεκριμένων εικονογραφικών τύπων τα έργα μικροτεχνίας (εν προκειμένω οι ευλογίες) που διεκινούνται μαζί κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Μην ξεχνάμε άλλωστε τη σπουδαιότητα του λιμανιού της Πάτρας, από την ρωμαϊκή εποχή έως τον 11ο αιώνα, που ήταν αναγκαίος σταθμός για τους προσκυνητές και τους εμπορευόμενους που ταξίδευαν από τη Δύση προς την Ανατολή⁹⁴.

---

94. Hélène SARADI-MENDELUVICI, A propos de la ville de Patras aux 13e-15e siècles, *REB* 38, 1980, 223-224. Δ. ΓΚΑΓΚΤΖΗΣ - Μαρία ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ - Αγγελική ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Πελοπόννησος και Νότια Ιταλία. Σταθμοί επικοινωνίας στη Μέση Βυζαντινή Περίοδο, στο Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), *‘Η   πικοινωνία στο Βυζάντιο* (βλ. σημ. 84), 469-486.

Εικ. 1. Σφραγίδα ευχαριστιακού άρτου από την Πάτρα.

Εικ. 2. Σχεδιαστική αποτύπωση της αρτοσφραγίδας (σχέδιο Δ. Κυριακίδης).

Εικ. 3. Αποτύπωμα σε ζυμάρι της σφραγιστικής επιφάνειας.

